

JØRGEN STIG NØRGÅRD

Civilingeniør og lektor emeritus ved DTU.

Jeg er født 1933, har arbejdet som gartner og maskinarbejder, før jeg påbegyndte en uddannelse som civilingeniør, senere lic.techn., ved Danmarks Tekniske Universitet (DTU). Siden 1960'erne har jeg arbejdet tværfagligt med fremtidsforskning, mest på DTU, men i frugtbar kontakt med forsknings- og miljøorganisationer i ind- og udland, med fokus på mulighederne for globalt at kombinere god livskvalitet for alle mennesker med kraftig reduktion af belastningerne af klima, biodiversitet og natur. Mit hovedperspektiv har været bedre fordeling, mindre forbrug i de rige lande og mere miljøeffektiv teknologi, alt sammen i en demokratisk ramme.

MINDRE ARBEJDE GIVER GRATIS KLIMAGEVINST

AF JØRGEN STIG NØRGÅRD

Det er absurd, at vi fortsat skal arbejde så meget med pengeøkonomien på trods af, at arbejdsproduktiviteten har været stigende gennem hele det tyvende århundrede. En fundamental præmis for vækstsamfundet er, at den stigende produktivitet ikke omsættes til lavere arbejdstid, men til øget forbrug. Jørgen Stig Nørgård opfordrer os til at „tage tiden tilbage“ og dermed bidrage til et bedre miljø, en solidarisk deling af arbejdet og aktiviteter drevet af lyst og kærlighed.

I et brev i slutningen af 2. verdenskrig så den kendte, britiske økonom John Maynard Keynes tre mulige løsninger på den stigende arbejdsproduktivitets tendens til at skabe arbejdsløshed: 1) Øgede investeringer 2) Øget forbrug og 3) Reduceret arbejdstid.

Keynes betragtede den første, øgede investeringer, som en hurtig nødløsning og den tredje, reduceret arbejdstid, som den ultimative, endelige løsning på teknologisk arbejdsløshed. De nu erkendte begrænsninger, som klimatruslen og andre ressource- og miljøproblemer sætter for vores ekspansion i forbrug og investeringer, havde Keynes ikke inde i billedet. Med dem in mente er det kun den tredje løsning, der har et langsigtet perspektiv plus en fjerde, som næsten alle glemmer, nemlig: 4) Reduceret produktivitet til fordel for andre gevinster.

De gode, gamle dage?

Hvorfor arbejder vi? Det umiddelbare svar har gennem historien været, at det er vi nødt til for at skaffe os føden og andre livs-fornødenheder.

Arbejdets rolle i den menneskelige økonomi har imidlertid varieret meget gennem historien og i forskellige kulturer. Økonomisk udvikling, teknologisk udvikling, kulturelle strømninger og miljøbekymringen har gennem tiden ændret synet på arbejde. Ser vi mere end 500 år tilbage var Nord-europa for en stor del dækket af skov, med små landsbyer med primitivt landbrug i skovrydninger. Økonomien mindede stadig en del om det, som Sahlin betegner stenaldersøkonomi baseret på samlere og jægere. I modsætning til den almindelige opfattelse, ser det ud til, at arbejdstiden dengang var kortere end i dag med snesevis af hel-

ligdage, lange høstfester, meget få daglige arbejdstimer i den mørke vinter osv.

Foruden opgørelse af arbejdstiden er det imidlertid også værd at tage arbejdets *belastninger* og *kvaliteter* ind i en sammenligning med i dag. Det meste arbejde var dengang omkring landbrug, hvor husdyr som kvæg, svin, får og fjerkræ blev drevet ud i skov og på eng for at finde føde i form af græs, blade, rødder, olden og forskellige andre frugter. Foruden en variation af kød kunne dyrene så forsyne mennesker med mælk til oste, uld til klæder, læder til sko, dun til dyner og tælle til lys. Udendørs gøremål bestod bl.a. i at samle nødder, bær og svampe i naturen, fiske i søer, floder og havet eller gå på jagt i skoven, som så malende beskrevet af Mads Lidegaard i 1972. Vel hjemme blev maden tilberedt over åben ild.

Når man vurderer disse arbejdsopgaver i fortiden, er det værd at bemærke, at meget få i vor del af verden i dag behøver at bruge tid på den slags, men mange gør det alligevel. De er endda villige til at betale for at få lov til at engagere sig i den slags aktiviteter med at samle svampe, tage ud at fiske, gå på jagt osv.! Om aftenen kunne vore forfædre – ikke blot godsejerne – sætte sig til et bord med f.eks. østers, dyreryg med blåbærsyltetøj og en nøddetærte, alt sammen skyllet ned med et krus mjød.

Disse udmalede, „paradisiske“ tilstande skal ikke tages som et ønske om at vende tilbage til den tids forhold. Selv om arbejdet var varieret og umiddelbart meningsfyldt, var alt naturligvis ikke lutter lagkage. Livet var kort og skrøbeligt. Sygdom og sultedø-

den lurede ligeledes. Men det kan give nogle tips om, hvor vores økonomi kørte af sporet og gjorde livet mere brydsomt og mere ødelæggende for miljøet end nødvendigt.

Tidlige miljøproblemer og protestantisk etik

I dag strejfer det nok ikke mange, især ikke på den politiske venstrefløj, at iveren efter at „skabe arbejde“ har rod i deres protestantiske arv. Holdningen til det at arbejde blev gennem protestantismen proklameret som en dyd i sig selv sammen med et nøjsomt liv.

Reformatorerne har dog næppe grebet denne promovering af hårdt arbejde ud af den blå luft. På daværende tidspunkt var der en stigende bekymring for et sammenbrud i dansk økonomi, som domineredes af landbrug, dels på grund af et voksende befolkningstal og dels på grund af skovfældning, der bl.a. resulterede i sandflugt i nogle områder og stigende grundvand på andre egne, sådan som det beskrives i historikeren Thor-kild Kjærgaards bog *Den danske revolution 1500-1800* fra 1991. For at redde dansk landbrug, og dermed dansk økonomi, ud af disse menneskeskabte, økologiske problemer, var det simpelthen nødvendigt at gøre en ekstra arbejdsindsats med at grave drækanaler, plante læbælter og generelt gøre landbruget mere kultiveret og arbejdsintensivt. Hvem var nærmere til at udbrede denne nye holdning end datidens kommunikationskanal og autoritet, den nye protestantiske kirke? Det holdt hårdt, men det lykkedes efter flere generationers prædiken at indprente en grundlæggende værdinorm om, at man bør

arbejde hårdt og metodisk. I England blev børn ligefrem fjernet fra deres hjem og fra forældres 'dovne' holdning for at blive indoktrineret til at værdsætte flid. Når det så først på den måde er lykkedes at ændre folks grundlæggende værdier, sidder de dybt og føres videre til fremtidige generationer, helt til vor tid. Mon ikke de fleste af os stadigvæk er lidt stolte af at have arbejdet hårdt med et eller andet. Holdningen afspejler sig da også i den hyppigste politiske begrundelse for økonomisk vækst, nemlig *at skabe arbejde frem for at deles om det, der skal gøres.*

” Den hyppigste politiske begrundelse for økonomisk vækst er *at skabe arbejde frem for at deles om det, der skal gøres.*

En befolkning, der således er indstillet på, at arbejdet bærer lønnen i sig selv, blev naturligvis en gave for den spirende industrialisering. Den ekstra arbejdsindsats gav nemlig mere produktion end, hvad der krævedes for, at arbejderne kunne klare dagen og vejen, så der blev råd til, at *nogle* borgere kunne spare op og investere. I 1800-tallet blev der arbejdet både hårdt og usundt, ofte over 70 timer om ugen og uden ferier.

Ironisk nok er den arbejdsmoral, der udsprang af en truende økologisk katastrofe for hundrede år siden, blevet udbredt til det meste af Verden og overspillet i en

sådan grad, at vi i dag er ved at rive kloden i stykker blot for at have noget at rive i. Ikke desto mindre kan Sarah Beder i bogen *Arbejdsmoral til Salg* beskrive, hvordan der stadig er kræfter, der kæmper for at vedligeholde den „protestantiske arbejdsetik“.

Industrialiseringens arbejdskamp

Den amerikanske økonomis hurtige udvikling til at være verdens største i løbet af hundrede år rummer nogle interessante aspekter med hensyn til at håndtere beskæftigelsesspørgsmålet. Industrialiseringens kolossale teknologiske udvikling øgede produktiviteten af arbejdernes indsats, så de *per times arbejde* kunne producere mere og mere. Spørgsmålet var dengang – og er stadig væk – hvad denne produktivitetsstigning skulle udmønte i: Mere produktion og indkomst *eller* mere frihed, dvs. mindre arbejdstid? Med op til 70 timers fysisk hårdt og usundt arbejde om ugen i 1800-tallet var der for så vidt ingen tvivl blandt arbejderne om, hvad der stod højt på deres ønskeliste. En væsentlig del af produktivetsgevinsten skulle bruges til at nedsætte arbejdstiden.

” Spørgsmålet er, hvad produktivetsstigningen skal udmønte i: Mere produktion og indkomst *eller* mere frihed, dvs. mindre arbejdstid?

Den stigende organisering i fagforeninger gav arbejderne styrke i kampen for kortere arbejdstid, og deres argumenter var flersidede. Dels ville en kortere arbejdstid udmatte dem mindre, og dels ville de få mere tid til andre aktiviteter. I det hele taget var fagforeningernes vigtigste opgave at kæmpe for nedsat arbejdstid, hvilket yderligere ville styrke deres anden opgave: At presse timelønningerne opad, eftersom det ville betyde et mindre udbud af arbejdstimer på arbejdsmarkedet.

Resultatet blev, at ca. en tredjedel af produktivitetstigningen i årtierne omkring århundredskiftet blev omsat i nedsat arbejdstid, som i USA faldt fra at være knapt

60 timer om ugen i 1900 til en snes år senere at være nede på 48 timer, nemlig 6 dage á 8 timer.

Arbejderbevægelsen fortsatte dog kampen for endnu kortere arbejdstid. Faktisk var arbejdsgiverne ikke altid imod en reduktion af arbejdsugen, og mange indførte frivilligt kortere arbejdstid, bl.a. fordi arbejdernes produktivitet ved slutningen af en lang og hård arbejdsdag alligevel ikke var særlig høj. Henry Ford var blandt pionererne for frivillig nedsættelse af den daglige arbejdstid til 8 timer, og fra 1926 holdt hans bilfabrikker helt lukket om lørdagen. Fords argument for dette skridt var, at almindelige folk skulle have tid til at bruge

Figur 1. Den amerikanske arbejdsgiverforening tog i 1937 æren for verdens korteste arbejdstid på 40 timer. I dag har amerikanerne en af verdens længste arbejdsuger. Foto: Dorothea Lange

industriens forbrugsgoder, f.eks. bilerne.

Mere ideologisk kom der også støtte til nedsat arbejdstid fra en overraskende kant, nemlig fra den politiske højrefløj i USA, der korrekt argumenterede for, at mere fritid ville forøge amerikanernes individuelle frihed, der er en grundlæggende amerikansk værdi.

Forbrugerismens fødsel

Med depressionen først i 1930'erne forstærkedes argumentet for nedsættelse af arbejdstiden for på den måde at begrænse arbejdsløsheden gennem arbejdsdeling. På baggrund af en opfattelse af fortsat fald i arbejdstiden som en naturlig udvikling udspandt der sig i de år i forskellige kredse debatter om, hvordan det skulle foregå, hvornår tiden nu var inde til det næste skridt, og hvorledes fritiden skulle udnyttes. Politisk var man i foråret 1933 kommet så vidt, at et lovforslag om 30 timers arbejdsuge var kommet igennem Senatet, og det forventedes i løbet af nogle uger også at komme igennem Repræsentanternes Hus og derpå blive underskrevet af den nyvalgte præsident, Franklin D. Roosevelt, som havde anbefalet loven.

Men så vendte stemningen pludseligt. Efter pres og trusler fra erhvervslivet, der egentlig havde støttet forslaget, men nu fik kolde fødder og bl.a. frygtede, at loven ville blive permanent, gav Roosevelt efter. Han foretog en kovending.

I stedet for den planlagte 30 timers uge, blev der nu i stedet efter et par måneder i 1933 vedtaget beskæftigelsesfremmende

initiativer med bl.a. store, offentlige investeringer. Arbejdstiden blev i stedet for de forventede 30 timer om ugen sat til 40 timer og er i USA ikke siden nedsat. Der var tale om en kursændring af vidtrækkende kulturel betydning, idet der nu satsedes på gennem reklame og andre forbrugsfremmende tiltag at fremme *arbejdsskabelse* i stedet for den kort forinden højt besungne *arbejdsdeling*, der lå bag 30 timers ugen.

Vedtagelsen i 1933 må betragtes som forbrugerismens fødsel, idet forbrug nu ikke blot skulle ses som en tilfredsstillelse af borgernes behov, men som et krav fra økonomien. Fra da af var hensigten ikke, at folk skulle dele arbejde og penge, men i stedet indrette sig på en ganske vist tidsbegrænset, men til gengæld meget vareforbrugende fritid.

Man kan diskutere, om det ud fra en livskvalitetsmæssig betragtning var en klog beslutning set i lyset af den dengang almindelige opfattelse af klodens ubegrænsede ressource- og miljøkapacitet. Men i bagklogskabens lys var det næppe hensigtsmæssigt, at verdens største industri-nation viste denne blinde vej ud af den stigende produktivitets dilemma.

Folk ønsker stadig mere fritid

Vender vi blikket fra ovennævnte udvikling i det teknologisk og økonomisk førende USA og ser på Europa, og herunder Danmark, så kan man kort konstatere, at fra starten af industrialiseringen var amerikanerne i lang tid førende med hensyn til at omsætte den voksende produktivitet til øget

fritid. Men under depressionen i 1930'erne skiftede de pludselig spor og fastlåste arbejdstiden på 40 timer om ugen. I Europa kom vi senere i gang og havde også mere at tage os til med genopbygningen efter verdenskrigene, så de 40 timer blev her først nået omkring 1980'erne. Men vi fortsatte med at reducere arbejdstiden, bl.a. i form af Danmarks nuværende 6 ugers ferie og 37 timers arbejdsuge, så de, der er på arbejdsmarkedet i Danmark, tilbringer ca. 1550 timer om året på jobbet mod 1824 timer for en amerikaner. Til gengæld er kvinderne i EU meget mere med i arbejdsstyrken, så ser man på årlig arbejdstid *pr. indbygger* er forskellen knap så stor med 796 timer *pr. dansker* og 865 timer *pr. amerikaner*.

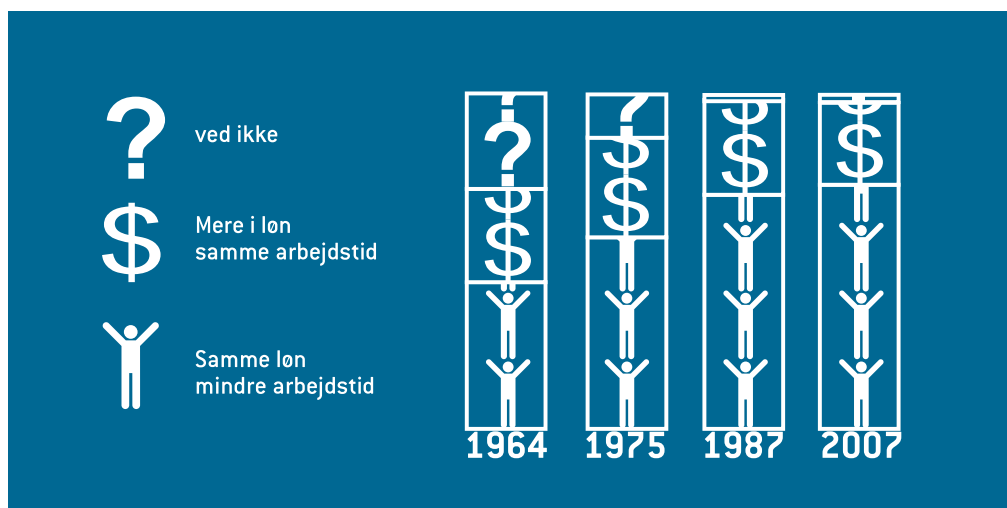
Skal vi i vores overflødsøkonomi opnå den nødvendige, drastiske reduktion i resourceforbruget, står vi over for at skulle opmuntre borgerne i de rige lande til at reducere deres indkomst og daglige forbrug. Det kan begrundes ærligt og solidt i miljøets begrænsninger, den ulige globale fordeling og et behov for bedre plads til andre levende væsener. Men det vil uden tvivl være befordrende for succes, hvis disse udmærkede, idealistiske, kollektive gevinster kunne suppleres med mere personlige belønninger. En af de konsekvenser, der næsten automatisk umiddelbart følger af et nedsat forbrug, er mindre arbejde. Kan folk overtales til at acceptere en deling af arbejdet, så hver får mindre arbejdstid, dvs. mere frihed, frem for mere i lønningsposen og større forbrug? Undersøgelser peger på, at det ikke skulle blive svært. Ja, faktisk vil

de fleste allerede foretrække mindre arbejdstid, hvis man skal tro de grundige undersøgelser, som Socialforskningsinstituttet i Danmark har gennemført siden 1964, se figur 2.

Interessen for at vælge mere fritid har været støt stigende, og i 1987 havde den gruppe, der ønskede at omsætte produktivitetsstigningen i mere fritid frem for større indtægt og forbrug nået 70% (sammenlignet med 45% i 1964). Denne holdning faldt ikke i god jord i politiske kredse, hvor det for både højre og venstre side syntes umuligt at passe dette ønske fra vælgerne ind i deres vækstorienterede programmer. Reaktionen på disse undersøgelser var derfor mest tavshed. Og da næste undersøgelse i denne serie om, hvordan danskerne bruger deres tid, og hvordan de ville foretrække at bruge tiden, i 2002 løb af stablen, var netop dette ene spørgsmål udeladt! Forskningsmæssigt var det en beklagelig disposition at afbryde en så landsigtet serie, specielt fordi denne holdning til arbejde og forbrug synes mere relevant end nogen sinde set i lyset af vort stigende forbrugs trussel mod klima og miljø.

Heldigvis tog Instituttet for Konjunkturanalyse udfordringen op og inkluderede præcis det samme spørgsmål i deres næste undersøgelse i 2007, se figur 2. Nu var andelen af de, der foretrak mere fritid, øget til 73% trods mellemliggende stigning i reklameaktiviteter og andre tiltag for at øge forbruget.

I store træk stemmer resultaterne også med tendenser i andre lande, selvom

Figur 2. Danskerne viser en stigende interesse for at arbejde mindre frem for at hæve lønnen. Kilde: SFI og IFKA.

Danmark synes at være førende på dette område, som påvist af svenskeren Christer Sanne. Det må også forekomme ret naturligt, at der med stigende materiel komfort følger et voksende ønske om mere tid til at nyde denne komfort og livet i det hele taget. Resultaterne må naturligvis ikke tolkes derhen, at folk ikke værdsætter målsætningen om et job til alle, der ønsker det. Dertil spiller jobbet en al for stor, social rolle i de fleste menneskers tilværelse. Men jobbene kan netop sikres gennem en solidarisk deling af arbejdet gennem kortere arbejdstid.

Hvor pålidelig man synes disse undersøgelser er synes ofte at afhænge af, i hvor høj grad resultaterne passer ind i ens personlige holdning og situation. Mange af de, der bliver stødt af danskernes udbredte ønske om nedsat arbejdstid frem for øget forbrug, tilhører sandsynligvis en lille elite af akademikere eller lignende, der selv er velsignet

med et interessant arbejde og derfor ikke selv har så travlt med at komme hjem fra arbejde. Denne privilegerede, personlige situation overfører man så måske ubevidst til alle andre. I 1930'ernes USA svigtede de intellektuelle ligeledes arbejderne i deres kamp for en 30 timers arbejdsuge. Under alle omstændigheder bør holdninger med mindre vægt på indkomst og dermed også på forbrug bydes meget velkommen som et frivilligt, demokratisk bidrag til en reduktion i miljøbelastningen.

Det er nærliggende at spørge, hvorfor det flertal, der ønsker mindre arbejdstid, så ikke individuelt vælger dette eller på demokratisk vis kæmper for det f.eks. i deres fagforbund? Der er flere faktorer, der spiller ind. Individuelt er det ikke altid let at finde et deltidsjob inden for sit arbejdsområde, så valget bliver mellem 37 timer om ugen eller nul, bl.a. fordi virksomhedernes produkti-

onskapacitet skal udnyttes maksimalt. For det andet vil det på mange arbejdspladser være socialt problematisk kun at være sammen med kollegerne en del af dagen. Behovet for mere lige fordeling af velstand taler også for mere kollektive aftaler på arbejdsmarkedet. Men for den enkelte er det at gå aktivt ind for kortere arbejdstid gennem sit fagforbund paradoksalt nok arbejdskrævende og frister ikke de, der allerede føler sig overbebyrdet. Dette er blot en af mange vanskeligheder ved at gå imod det konventionelle dogme om vækst.

Bruttonationalproduktet er ikke lykken

I 1930'erne var nobelpristageren i økonomi, Simon Kuznets, hovedkraften bag etableringen af et statistisk mål for de aktiviteter i et lands økonomi, der kunne opgøres i penge, nemlig Bruttonationalproduktet, BNP. Han advarede dog straks mod at bruge det som et mål for folks velfærd eller velvære. Ikke desto mindre er BNP i praktisk politik blevet den universelle målestok, der bruges som mål for, om det går godt eller dårligt. Selv om nationaløkonomer nok alle vil give Kuznets medhold i BNPs afgørende mangler som mål for velfærd, så spiller de med på at bruge det som „det bedste mål, vi har“ og anfører ikke i f.eks. nationalregnskaberne bemærkning om, hvor uanvendeligt det er.

En af de overraskende mangler ved BNP er, at alle økonomiske aktiviteter, uanset om de er udtryk for en gevinst eller omkostning ved udviklingen, tælles positivt i BNP. Det er i sandhed et specielt regnskab,

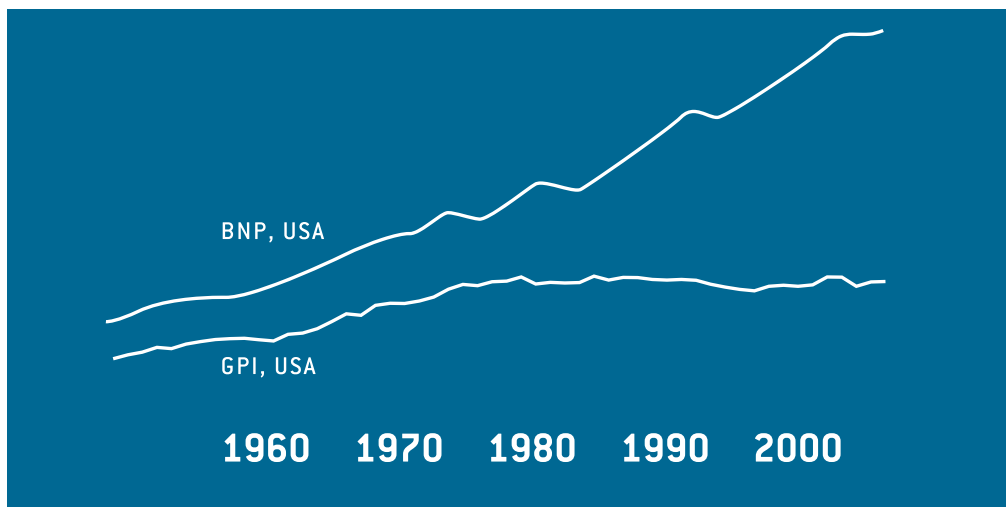
og det forklarer, hvorfor lande med BNP-vækst udmærket kan nå et punkt med negativ netto marginal nytte, en udvikling som den amerikanske, økologiske økonom Herman Daly betegner som *uøkonomisk vækst*.

Der er altså gode grunde til at forsøge at opstille et – eller måske hellere flere – bedre mål for fremskridt og velfærd. Men der er ingen grund til at fortsætte med at bruge det misvisende BNP, indtil vi har fundet den „perfekte“ afløser.

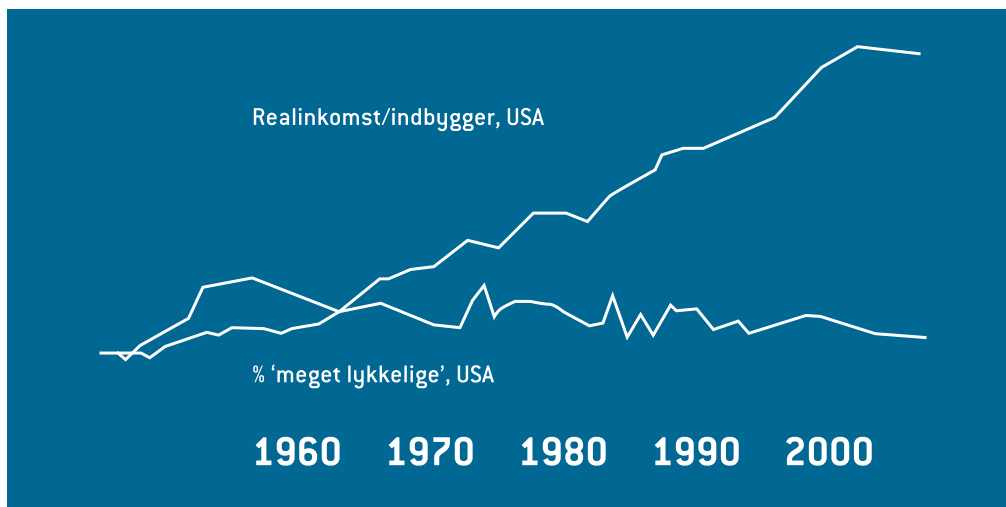
De fleste forslag til et bedre velfærdsmål tager udgangspunkt i BNP og forsøger så at luge de værste tidsler ud, bl.a. ved at skifte fortegn til minus for omkostningerne, f.eks. ved udskiftning af nedslidte, varige goder eller ved oprensningen efter de miljøødelæggelser, som økonomien skaber. Figur 3 viser et sådant forsøg, hvor udviklingen i den såkaldte „Sand Fremskridtsindikator“, *GPI*, er udregnet for USA fra år 1950.

Som det ses, har der ifølge denne indikator ikke været sande fremskridt i USA siden først i 1970'erne, mens BNP pr. indbygger har fortsat sin vækst.

En af de økonomer, som har bebrejdet sine kollegaer for stiltiende at acceptere BNP som mål for folks velfærd, er den svenske nobelpristager i økonomi, Gunnar Myrdal. Han skriver i 1973 netop om arbejde og definitionen af BNP: „Det er f.eks. klart, at beslutningen om ikke at regne fritid med som en indkomst er højst vilkårlig.“ Han var også mere socialt orienteret, end de fleste økonomer var og stadig er.

Figur 3. Udviklingen i bruttonationalproduktet, BNP, og det korregerede mål, Genuine Progress Indicator, GPI, for USA. Kilde: Redefining Progress.

Figur 4. Udviklingen i indkomsten per indbygger i USA sammenholdt med andelen af indbyggere, der erklærer sig 'meget lykkelige'. Kilde: Layard 2005.

Hvis vi skal tage velfærdsmålet et skridt videre, end f.eks. det på figur 3 viste GPI, hvor udviklingen jo stadig måles i penge,

så må vi springe til økonomiens ultimative nytteværdi, som bedst kan udtrykkes ved befolkningens lykke. Forsøg på at registrere

lykken har længe været holdt i baggrunden, fordi det ikke er en indikator, der umiddelbart er let at måle objektivt og sætte tal på. Heldigvis har der alligevel været forskere, der i årtier har registreret folks fornemmelse af lykke, som vist på figur 4 for USA.

I erkendelse af BNPs uegnethed som mål for velfærd nedsatte den franske præsident, Sarkozy, i 2008 en komite, ledet af nobelpristagerne i økonomi Stiglitz og Sen, med det formål at finde på noget bedre.

Lykken er en hel økonomi

Økonomi handler i bund og grund ikke om penge, som det ofte er opfattelsen i dag, men om at holde hus med de ressourcer vi anvender. Kun en del af vores daglige virke, men en voksende del, kan „tilfældigvis“ måles i penge, se figur 5. Denne del, som her betegnes „professionel økonomi“, bidrager til BNP og dominerer derfor i dag noget ufortjent den politiske opmærksomhed.

Den hele økonomis effektivitet kan beskrives som forholdet mellem den opnåede menneskelige lykke og de dertil udnyttede naturressourcer, f.eks. målt i „økologisk fodaftryk“. Med udgangspunkt i de seneste årtiers omfattende forskning i lykke og tilfredshed har den britiske New Economic Foundation, NEF, for en lang række lande udarbejdet et såkaldt *Happy Planet Index*, HPI. Størrelsen er defineret som:

$$\text{HPI} = (\text{tilfredshed med livet} \cdot \text{forventet levetid}) / \text{økologisk fodaftryk}$$

Her er tilfredsheden registreret som et indeks på en skala fra 1 til 10 ud fra spørgsmålet: Alt i alt, hvor tilfreds er du for tiden med dit liv som helhed?

Listen over de mange landes HPI byder på visse overraskelser. Nok har danskerne kunnet bryste sig af at være et af de lykkeligste folk i verden, men den position opnås med en enorm omkostning i form af miljøbelastninger, som *andre* nulevende og kommende folkefærd så må trækkes med i form af udryddelse af dyre- og plantearter, klimaændringer, udtømmning af naturressourcer, forurening af havene osv. Alle disse omkostninger er danskerne åbenbart i stand til at fortrænge, når de udtrykker sig godt tilfredse med deres tilværelse. Når danskeres tilfredshed sættes i forhold til omkostningerne som i ovennævnte HPI, ryger vi fra en topplacering ned som nr. 105 af de 143 involverede lande. Ved insistende at søge lykken i den forbrugerisme, som erhvervslivet i USA i sidste øjeblik i 1933 fik Roosevelt til at vælge frem for nedsat arbejdstid, har vi altså i de vestlige lande forfulgt en „dyrekøbt lykke“, som det udtrykkes i titlen på en svensk bog om emnet. Det kan være en fattig trøst, at USA er endnu længere nede på HPI-listen, nemlig som nr. 114.

Hvem er det da, der gør det bedre? I toppen ligger en række latinamerikanske lande med Costa Rica som nr. 1. Ikke fordi de er meget lykkeligere end danskerne, eller fordi de lever meget længere. På disse områder er disse lande ca. på linje med os. Men latinamerikanerne opnår disse ultimative mål

med en miljøbelastning, der er meget lavere end vores. Deres økologiske fodaftryk er kun omkring en femtedel af danskernes. I vores stræben efter drastisk at reducere miljøpresset fra Danmark og øvrige overflodslande var det måske en ide at skele til den livsanskuelse, der præger de latin-amerikanske lande og visse andre såkaldte udviklingslande. Det skal bemærkes, at løsningen ikke ligger i blot at blive fattige. Nogle af verdens fattigste lande besætter bundplaceringerne i HPI-listen, ikke bare fordi folk der har et ulykkeligt og kort liv, men også fordi deres økologiske fodaftryk er betydeligt. Zimbabwe ligger som nr. 143 og sidst.

Da målet for Danmark og det øvrige EU må være at reducere naturens miljøbelast-

ning med bevarelse af folks lykke, er det værd at kaste et blik på Den hele økonomi i figur 5 og prøve at finde lykken ad andre veje i økonomien.

Den lykke, der skabes gennem den professionelle økonomi, dvs. den økonomi, der hovedsageligt drives af penge, opnås primært gennem produktion og forbrug og i væsentlig grad ved materielt forbrug, som f.eks. tilfredsstillelsen ved en modestret udskiftning af bil, tøj, køkken, osv. Det er som nævnt en miljømæssigt dyrekøbt lykke, hvilket forstærkes af, at det er en flygtig lykke, hvilket ligesom med narkotika yderligere accelererer forbruget.

I den professionelle økonomi vil arbejdsproduktiviteten være en afgørende faktor, og processerne styres efter dette

Figur 5. „Den hele økonomi“.

mål, f.eks. gennem aktionærernes krav om maksimalt udbytte. Derfor kan der *ikke* i den professionelle økonomis processer gives højest prioritering til medarbejdernes glæde og tilfredsstillelse. Medarbejderne har i den nuværende professionelle økonomi som regel ikke mange muligheder for selv at bestemme, hvad de vil lave og i hvilket tempo og omgivelser. Denne manglende på individuel frihed i arbejdstiden, som vel nærmest er en definition på arbejde, søges kompenseret med løn og forbrug, men den forklarer også det udbredte ønske om en anden balance mellem det at arbejde professionelt og det at have mere frihed til andre gøremål efter ens eget ønske.

Amatøro økonomien

Holder man sig til danskernes ønske om mere fritid frem for mere indkomst og forbrug, passer det umiddelbart fint ind i en fremtid med nedgang i generelt forbrug, som 'belønnes' med mere fritid. Det er en ofte fremført misforståelse, at med mere fritid vil forbruget vokse, selv om det, som undersøgelsen faktisk viser, er, at et flertal ønsker mere fritid *i stedet for* mere generelt forbrug.

Lad det være sagt med det samme. Mere fritid vil ikke automatisk sikre en lavere miljøbelastning. Men den vil rumme kimen til en mere miljøvenlig levevis. Hvordan f.eks. energiforbruget vil udvikle sig med mere fritid afhænger naturligvis af, hvordan folk vælger at bruge den ekstra tid. En time mindre på arbejdspladsen vurderes i gennemsnit for en dansker at spare 25

kWh. Men bruges den ekstra times fritid til en af de mest energiintensive fritidssysler, nemlig en times ekstra kørsel i bil, ryger der typisk 50 kWh energi. Den ekstra fritid kan imidlertid direkte spare energi, f.eks. blot ved at bruge timen på at køre langsommere i bil eller til at skifte til kollektiv transport, cykel eller gang. Fritidens forbrug af energi og andre ressourcer kan og må i en økologisk økonomi styres af en passende afgifts- og skattepolitik og vil let kunne holdes på et lavt niveau. Nylige statistiske undersøgelser af bl.a. Nässén ved Chalmers Universitet i Sverige peger på, at en nedsættelse af arbejdstiden med f.eks. 25% vil medføre en næsten tilsvarende reduktion i klimabelastningen. Amerikanerne kunne skære 20% af deres klimabelastning ved at sænke deres årlige arbejdstid til europæernes niveau.

” Mere fritid vil ikke automatisk sikre en lavere miljøbelastning. Men den vil rumme kimen til en mere miljøvenlig levevis.

Den i indledningen nævnte fjerde vej til at undgå arbejdsløshed skabt af øget arbejdsproduktivitet er, som nævnt, at bremse eller reducere produktiviteten. Det er ikke helt så uhørt, som det umiddelbart lyder. Store forbedringer i sikkerhed, sundhed, komfort og arbejdsglæde på arbejdspladserne er

faktisk gennem årene blevet gennemført på trods af omkostninger i tabt produktivitet, ofte på initiativ og pres fra de ansatte og deres fagbevægelser.

Denne proces kan fortsætte, men der er en anden vej til at ombytte noget af arbejdsproduktiviteten med større arbejdsglæde. Det kan ske ved fortsat at kræve mindre arbejdstid i den professionelle økonomi og i stedet virke i, hvad der her betegnes „amatør-økonomien“, dvs. en økonomi, der er drevet ikke af penge men af lyst og kærlighed (amour = kærlighed), se figur 5. („Amatør“ er ikke her brugt i en negativ betydning, sådan som ordet ofte opfattes af de „professionelle“). Det omfatter mange forskellige aktiviteter, dels i familiens hjem, dels frivilligt, kollektivt arbejde uden for hjemmet.

Grunden til, her at skelne mellem de tre, i figur 5 viste, økonomiske strømme, er deres forskelle i selve processerne. I den „gratis økonomi“ til venstre tilbyder naturen bidrag til menneskers lykke ganske uden beregning og endog uden menneskelig aktivitet, hvis blot vi forstår at tage imod dem. I den „professionelle økonomi“ er arbejdsproduktiviteten generelt høj, mens arbejdsprocessens glæde er begrænset. Endelig er „amatør-økonomien“ karakteriseret ved en lav arbejdsproduktivitet, men til gengæld en høj grad af glæde og tilfredsstillelse ved fremstillingsprocessen.

Gennem hele industrialiseringen har der været en tendens til at trække mere og mere af de amatør-økonomiske aktiviteter over i den professionelle økonomi. Som

et eksempel har en stor del af Danmarks vækst i BNP over de seneste årtier bestået i at professionalisere pasning af børn, gamle og syge. Denne udvikling har haft mange gode sider, men illustrerer også et menneskeligt dilemma om, hvor langt man vil gå i forhold til professionaliseringen, når der i dag f.eks. er en tendens til, at travle forældre hyrer professionelle til at arrangere deres børns fødselsdage. Hvor megen omsorg vil fremover komme fra kærlige nærtstående og hvor meget fra lønnede og veluddannede professionelle?

Tag din tid tilbage

Der kan være gode grunde til at se kritisk på denne udvikling hen imod professionalisering af stadig flere gøremål og evt. vende denne udvikling. Der er på mange områder en tendens i retning af „at tage sin tid tilbage“, dvs. bruge mindre tid i den, af andre styrede, professionelle økonomi og mere i amatør-økonomien, hvor man selv frit vælger både proces og produkt.

” Der er en tendens i retning af ‘at tage sin tid tilbage’, dvs. bruge mere tid i amatør-økonomien, hvor man selv frit vælger både proces og produkt.

Ved at flytte nogle økonomiske aktiviteter, - f.eks. dyrkning af egne fødevarer, pasning

af egne børn, eller anlæggelse af en fælles cykelsti – fra den professionelle økonomi til amatør-økonomien vil der givetvis blive „produceret“ mindre pr. time, mens glæden ved det må antages at være større. Tiden er gået med at have det rart og sjovt. En time tilbragt med amatør-økonomi er almindeligvis *mindre produktiv* og derfor også mindre miljø- og ressourceforbrugende, men *mere tilfredsstillende* end en time tilbragt i den professionelle økonomi. Som amatør går tiden godt med noget rart, uden at man når at ødelægge så megen natur, som hvis man arbejdede i det produktive erhvervsliv.

Lysten til selv f.eks. at dyrke sine egne fødevarer hænger bl.a. sammen med den umiddelbare meningsfuldhed, der ligger i at virke *med* naturen og fremstille mad, som er et direkte basalt behov. Tilsvarende lyst er i spil ved selv at tilberede måltider, at sy sit tøj, lave sin egen havebænk eller lignende, hvor både processen og produktet giver større glæde.

Den kendsgerning, at mindre arbejdstid giver større individuel frihed behøver ikke at indebære, at folk tilbringer den ekstra fritid udelukkende med at engagere sig individuelt med deres hobbyer som i ovennævnte eksempler. I praksis vil tiden ofte bruges til forskellige fællesaktiviteter. Den britiske økonom Tim Jackson betegner i

sin bog *Prosperity without Growth* disse aktiviteter som Askepot-økonomier med hentydning til, at de spiller en stor rolle ude i kanten af forbrugerøkonomien, men ikke bliver påskønnet i den officielle økonomi. Sådanne fællesaktiviteter kan være meget ressourcebesparende, f.eks. ved at organisere samkørsel i bil, forbedre forhold for cyklister og fodgængere, redde den sidste lokale brugs osv.

Omkring en tredjedel af alle unge i Danmark bruger en større eller mindre del af deres fritid med frivilligt, ulønnet arbejde i en eller anden organisation. Der kan være tale om socialt hjælpearbejde med syge, indvandrere, ældre, svagt stillede eller udviklingslande. Nogle arbejder med direkte miljørelaterede opgaver som genbrug, lokal energi og naturpleje. For flertallet af disse frivillige er hoveddrivkraften deres personlige tilfredsstillelse ved at hjælpe med meningsfulde opgaver i et socialt netværk.

At tage noget af den professionelle økonomi tilbage til amatørøkonomien vil uden tvivl betyde et fald i BNP, men det vil også betyde fald i miljøbelastningen og forøgelse af den ultimative nytte, lykke og tilfredshed. Set i en „hel økonomi“ er det ikke blot en gratis miljøgevinst, det er en miljøgevinst med en ekstra forlystelseskupon.

Anbefalet videre læsning

Benjamin Kline Hunnicutt: *Work without End – Abandoning Shorter Hours for the Right to Work*. Temple University Press, 1988.

Richard Layard: *Happiness – Lessons from a New Science*. Penguin, 2005.

Herman Daly: *Nødvendighedens Økonomi*. Forlaget Hovedland, 2008.

Sarah Beder: *Arbejdsmoral til salg – fra puritansk prædikestol til moderne virksomheds-PR*. Forlaget Klim, 2004.

Gary S. Cross: *Time and Money – The Making of Consumer Culture*. Routledge, 1993.

Tim Jackson: *Prosperity without Growth – Economics for a Finite Plane*. Earth Scan, 2009.

Christer Sanne: *Keynes barnbarn – en bättre framtid med arbejde och välfärd*. Formas, 2007.